

"קיר הברזל" שאבד: חשיבה מחדש על תפיסת ביטחון לאומי שהתיישנה

אורי בר־יוסף

המחלקה ליחסים בינלאומיים, ביה"ס למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה

תקציר

מטרת העל של אבות התנועה הציונית הייתה הקמת מדינה יהודית בת־קיימא, ולאחר שתקום לשכנע את הערבים, באמצעות בניית "קיר ברזל" צבאי שאותו לא יוכלו להכניע, להסכים לסיום הסכסוך. "קיר הברזל" הוקם ב־1967. עד מלחמת ששת הימים לא היו לישראל נכסים שניתן היה להמירם בהכרה ערבית בדבר זכותה להתקיים, אולם כיבוש השטחים יצר את האופציה לכך. למרות זאת, תפיסת הביטחון המשיכה להיות שבויה בהיסמכות בלעדית על כוח צבאי ועל "קווי ביטחון". ישראל סירבה, למעט הסכמי השלום עם מצרים וירדן, לעשות שימוש באופציה המדינית, ותהליכי הסדרים שנפתחו מאז לא הושלמו מסיבות שונות. על רקע זה ועל רקע הופעת איומים משמעותיים חדשים, נראה כי המשך ההיסמכות הבלעדית על כוח תוך התעלמות מהאפיק המדיני, ובייחוד מיזמת השלום הערבית החותרת לסיום הסכסוך, מוביל את ישראל למבוי ביטחוני סתום, ועל כך היא עלולה לשלם מחיר יקר בעתיד.

מילות מפתח: תפיסת הביטחון, אקטיביזם ביטחוני, אקטיביזם מדיני, מלחמת ששת הימים, קיבעון, חלופה, יוזמת השלום של הליגה הערבית

מבוא

המונח ביטחון לאומי, שהורתו לאחר מלחמת העולם השנייה, מתייחס למעטפת מגן שהמדינה בונה על בסיס משאביה, לצורך הגנה על ערכיה המרכזיים המוגדרים גם כאינטרסים לאומיים. החיוניים שבהם הם ריבונות המדינה, שלמותה הטריטוריאלית וביטחון אזרחיה. תורת הביטחון הלאומי היא הבסיס האינטלקטואלי המקיף והרחב ביותר של כל הסוגיות הנוגעות לביטחון הלאומי,

בראש ובראשונה הגדרת הערכים שעליהם יש להגן, מהות האיומים ודרכי הפעולה להשגת ההגנה הדרושה. תפיסת הביטחון הלאומי היא צורת החשיבה הדומיננטית שלאורה מתנהלת המדיניות.

בניגוד למדינות אחרות דוגמת **ארצות הברית**, לישראל אין תורת ביטחון לאומית כתובה אלא רק תורה שבעל פה, או מה שנהוג לכנות "תפיסת ביטחון לאומי". יש הרואים במסמך שחיבר דוד בן־גוריון **באוקטובר 1953** תפיסת ביטחון פורמלית, המבוססת על רעיון "קיר הברזל" של ז'בוטינסקי משנות ה־20 (בן־ישראל, 2013). בפועל, המסמך שגיבש בן־גוריון היה יותר בגדר הערכת מצב אסטרטגית, בעיקר בשאלות הנוגעות לבניין הכוח של צה"ל (בר־און, 2017, עמ' 297; בר־זוהר, 1978, 955; שגב, 2018, עמ' 486). הניסיון המשמעותי היחיד למלא את הוואקום הקיים בתחום נעשה עם הקמת **ועדת מרידור**, על בסיס מנדט שקיבלה מראש הממשלה אריאל שרון ומשר הביטחון שאול מופז. הוועדה הגישה

בניגוד למדינות אחרות דוגמת **ארצות הברית**, לישראל אין תורת ביטחון לאומית כתובה אלא רק תורה שבעל פה, או מה שנהוג לכנות "תפיסת ביטחון לאומי". יש הרואים במסמך שחיבר דוד בן־גוריון **באוקטובר 1953** תפיסת ביטחון פורמלית, המבוססת על רעיון "קיר הברזל" של ז'בוטינסקי משנות ה־20.

אופרטיבי להסדרים שיושגו. רק שילוב כזה ייתן למדינת ישראל ביטחון סביר במחיר סביר.

תפיסת הביטחון עד 1967

אף כי התנועה הציונית ניסתה להתעלם בראשית דרכה מהעובדה שפלשתינה אינה ארץ ללא עם, פרעות תרפ"א (מאי 1921) הציפו את הצורך להתמודד עם האיום הערבי. תוצאה אחת הייתה הקמתו בפועל של ארגון ההגנה. השנייה, תפיסתית יותר, נוסחה במאמרו של ז'בוטינסקי 'על קיר הברזל', ובתמציתה אמרה שהערבים יסכימו עם קיום המדינה היהודית רק לאחר שיווכחו לדעת שאין להכריעה בכוח צבאי. לאור תוצאות מלחמת העצמאות נדמה היה שהרגע הזה הגיע, אבל כישלון הניסיונות להשיג הסדרים לצד ההסלמה בתקריות הביטחון השוטף הבהירו שאין זה כך, וכי על ישראל לבנות את עצמה לעימות ארוך טווח. על רקע ההסלמה בגבולות נוצר עימות בין שתי תפיסות בהנהגה הישראלית: האחת, "האקטיביזם המדיני" שמייצגה הבולט היה שר החוץ משה שרת, והשנייה, "האקטיביזם הביטחוני" שאותה הוביל ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון. הגישה הראשונה שמה את הדגש על ביצור מעמדה הבינלאומי של ישראל, איפוק צבאי ומיתון הקונפליקט באמצעים מדיניים. השנייה ראתה בטיפוח כוחה הצבאי של ישראל ובשימוש הפגנתי בכוח זה באמצעות פעולות התגמול את הדרך להשגת ביטחון (ביאלר, 1984).

ההבדלים בין שתי הגישות נגעו לדרך אך היעד, כפי שהתוואה עוד בשנות ה-20 של המאה ה-20, היה מוסכם על שתיהן: יצירת מצב שבו מדינות ערב יסכימו לסיום הסכסוך ללא שינויים מהותיים בגבולות וללא קליטת מספר גבוה של פליטים ערבים (שלום, 1998). בן-גוריון נתן לכך ביטוי ברור בהזדמנויות שונות. כך למשל, במכתב פרטי ששלח באפריל 1956 לשלמה צמח, ידידו מנוער, שהציג לו השגות על מדיניות השימוש בכוח, הוא הבהיר את תמצית תפיסתו הביטחונית: "עתידי של העם היהודי לא יכון על חרבו בלבד. שכנינו כופים עלינו מלחמה – ונילחם כל עוד צפויה סכנה לעצם קיומנו, אולם לא נבנה עתידנו על מלחמות. עתיד ישראל יכון אך ורק על כושרנו לעבודה ויצירה" (בן-גוריון, 1956). סילוקו של משה שרת מתפקיד שר החוץ ביוני 1956 התברר כנקודת מפנה היסטורית. הסתלקותו מהבמה הפוליטית הותירה את צמרת מקבלי ההחלטות ללא גורם מרכזי אחד המסוגל להציב משקל נגד לתפיסה הדומיננטית ואיינה את מרכיב האקטיביזם המדיני מתפיסת הביטחון. הביטוי המיידי לכך היה ההסלמה הצבאית המהירה בגבולות, ששיאה היה במבצע סיני שאותו יזמה ישראל בסתיו 1956. ההצלחה הצבאית

את מסקנותיה והמלצותיה בשנת 2006, אולם אף שהן אומצו על ידי שר הביטחון הן לא אושרו פורמלית בוועדת השרים לביטחון לאומי.

לעובדה שלמדינה למודת מלחמות כמו ישראל אין עד היום תורת ביטחון לאומי כתובה ומעודכנת יש השלכות שליליות מהותיות, בראש ובראשונה היעדר "מצפן ביטחוני" שלאורו יכולים מקבלי ההחלטות לעצב את החלטותיהם. נוסף על כך, מכיוון שמערכת הביטחון אינה מוציאה מסמך מעודכן כל פרק זמן מוגדר או לאחר אירועים ביטחוניים בולטים, היא אינה מקיימת דיון מערכתי מסודר על הסביבה האסטרטגית המשתנה, על הדרך להתמודד עם אתגרים חדשים ועל הצורך להפסיק להשקיע בהתמודדות עם אתגרים שאבד עליהם הכלח. כתוצאה מכך אין גם תהליך למידה מכישלונות ומהצלחות העבר. כך במבצע צוק איתן בשנת 2014 בלטה שורת כשלים מדיניים ואופרטיביים אסטרטגיים (שלח, 2015). מכל הידוע על המלחמה הנוכחית בעזה ברור שאותם כשלים נותרו בעינם, ועליהם נוספו חדשים. רוב החוקרים שעסקו במדיניות הביטחון הלאומי של ישראל (למשל, איזנקוט וסיבובי, 2019; אלרן ועמיתיו, 2016; ולד, 1987; טל, 1996; יניב, 1994; לויטה, 1989; ערד ובן-הר, 2016; פרייליך, 2019; שלח, 2003; Maoz, 2006; Van Creveld, 2002) התמקדו בפן הצבאי של המדיניות ובהצעות לשיפור תהליכי קבלת החלטות. מטרת המאמר הנוכחי אינה להציע שיפורים במדיניות הקיימת אלא להציג לה חלופה. הטענה המרכזית, שתוצג כאן על בסיס ניתוח היסטורי, היא שהתפיסה הדומיננטית של מעצבי מדיניות הביטחון הלאומי מזה שבעים שנה ויותר – שלפיה המענה לאיומי ביטחון הוא שיפור היכולת הצבאית והישענות על הרתעה, התרעה והכרעה – הייתה נכונה ורלוונטית עד מלחמת ששת הימים. ואולם מאז יוני 1967 הדבקות המוחלטת כמעט בתפיסה הזו והרתיעה מאופציות ההסדרים המדיניים על בסיס "שטחים תמורת שלום" – למעט הסכם השלום עם מצרים – הובילו את ישראל למבוי סתום ששיאו במלחמת חרבות ברזל. העתיד נראה חמור יותר: מאגרי הטילים של חזבאללה וגורמים אחרים בציר הרדיקלי יוצרים איום קיומי למחצה שאין לו מענה צבאי אפקטיבי של ממש, ואם איראן תהפוך לגרעינית ישראל תעמוד בפני איום קיומי שהמענה היחיד לו, הרתעה, כבר נכשל בעבר.

מכאן עולה מסקנה ברורה: ביטחון ישראל חייב להיות מושתת על שילוב בין הגעה להסדרים מדיניים שייצרו סטטוס קוו קביל על כל הצדדים כולל הפלסטינים, במטרה לצמצם את מוטיבציית האיבה של היריבות האפשריות, לבין שימור יכולות צבאיות שייתנו גיבוי

והחשוב ביותר היה העובדה שכיבוש חצי האי סיני, הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן נתן בידי ישראל את הנכסים שאפשרו לה לשמר את ביטחונה ולסיים את הסכסוך בתנאים שהיו מקובלים עליה עד אותה מלחמה. השינוי השני היה החלטה 242 של מועצת הביטחון מנובמבר 1967, שקיבעה את העיקרון של שטחים תמורה שלום, קרי החזרת השטחים שנכבשו במלחמה בתמורה לסיום הסכסוך. במילים אחרות, המערכת הבינלאומית קיבלה באופן מלא את דרישת ישראל להכרה ערבית בגבולותיה עד המלחמה כגבולות לגיטימיים שאין לשנותם אלא בהסכמה הדדית, ואת דרישתה לסיים את הסכסוך על בסיס גבולות אלה ותוך מציאת פתרון מוסכם לבעיית הפליטים.

השינוי השלישי היה תמורה הדרגתית בעמדות העולם הערבי ובפרט בעמדת מצרים כלפי ישראל. עד המלחמה היעד שמנהיגי ערב הצהירו עליו השכם והערב היה "חיסול מדינת ישראל" (הרכבי 1968, עמ' 15). הצהרות אלה, שהיו בבחינת מס שפתיים יותר מאשר יעד אופרטיבי, החלו להיעלם לאחר התבוסה המשפילה במלחמת ששת הימים, והמאמץ לשנות את הסטטוס קוו החדש נעשה לא רק באמצעים צבאיים אלא גם מדיניים. כך, לצד טביעת הסיסמה "מה שנלקח בכוח יוחזר בכוח", שיקום צבאי מהיר וייזום פעולות איבה לאורך תעלת סואץ, המצרים קיבלו את החלטה 242 שהכירה בזכות קיומה של ישראל. לאחר עליית סאדאת לשלטון הם הודיעו רשמית כי בתמורה לחזרת ישראל לגבול הבינלאומי מצרים תהיה מוכנה לחתום על הסכם שלום ולסיים את הסכסוך עימה. צעד נוסף בכיוון זה נעשה בפברואר 1973, כאשר שליחו של סאדאת הגיש להנרי קיסינג'ר הצעה לסיום הסכסוך שכללה מענים לרוב דרישות הביטחון של ישראל.

השינוי הרביעי חל בעמדת ישראל. אומנם ב־19 ביוני 1967 קיבלה ממשלת אשכול **החלטה חשאית** כי ישראל תסכים לחזור לגבול הבינלאומי עם מצרים וסוריה (אך לא עם ירדן) בתמורה לסידורי ביטחון והבטחת חופש השיט במצרי טיראן ובתעלת סואץ, אך בתוך זמן קצר, משהתברר כי אין לחץ בינלאומי מיידי להחזיר את השטחים הכבושים, היא קבעה ש"תבצר את מעמדה" בשטחים בהתאם לצורכי הביטחון. בפועל הממשלה הציבה בכך דרישה ל"גבולות בטוחים" (פדהצור, 1996, עמ' 113). דרישה זו, ששיקפה ביטחון בעוצמתו של צה"ל והעדפה מלאה של טיפוח היכולת הצבאית כמענה לאתגרי ביטחון, הותירה בשוליים את האופציה המדינית והפכה לאבן הנגף המרכזית בניסיונות להגיע להסדר ולהשתית את ביטחון המדינה לא רק על הכוח אלא גם על צמצום המוטיבציה הערבית לפגוע בה.

במבצע חיזקה עוד יותר את מרכיב ההישענות הבלעדית על הכוח, והעשור שהחל עם השלמת הנסיגה מסיני במאוס 1957 והסתיים עם כניסת הצבא המצרי לסיני במאי 1967 היה תור הזהב של תפיסת האקטיביזם הביטחוני. היא נשענה בראש ובראשונה על אסטרטגיית הרתעה שעיקר כוחה נבע משילוב בין חשש ערבי מעוצמת צה"ל ונכונות ערבית, בעיקר מצידו של מנהיג מצרים עבד אל-נאצר, להסכין עם המצב הקיים כל עוד זה היה נסבל מבחינתו.

התוצאה הייתה העשור הטוב ביותר בתולדות ישראל, כאשר הרגיעה הביטחונית אפשרה להקדיש את עיקר משאבי המדינה לפיתוח הכלכלה והתשתיות: האוכלוסייה גדלה במהירות, הכלכלה התפתחה בקצב מואץ, חל תהליך תיעוש מוגבר, התל"ג נסק בקצב חסר תקדים ורמת החיים ורמת השירותים לאזרח עלו אף הן. הרגיעה הביטחונית אפשרה גם להשקיע את עיקר תקציב הביטחון בהכנת צה"ל ליום פקודה, ובמסגרת זו הוא לא רק התעצם כמותית, בעיקר בשריון ובאוויר, אלא גם התאמן בצורה אינטנסיבית לקראת מלחמה. במקביל נבנה בדימונה "קיר ברזל" נוסף, שנועד לתת גיבוי לכושר ההרתעה הקונוונציונלי.

תוצאות מלחמת ששת הימים הביאו לארבעה שינויים מרכזיים ביכולתה של ישראל להגן על עצמה. הראשון והחשוב ביותר היה העובדה שכיבוש חצי האי סיני, הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן נתן בידי ישראל את הנכסים שאפשרו לה לשמר את ביטחונה ולסיים את הסכסוך בתנאים שהיו מקובלים עליה עד אותה מלחמה.

עם זאת, לאורך כל העשור לא נוצרו תנאים לסיום הסכסוך במחיר אפשרי מבחינת ישראל. הביטוי הברור ביותר לכך ניתן דווקא כאשר נבקע סדק ראשון בחומת העוינות הערבית הפומבית. באביב 1965 נשא נשיא תוניסיה **חביב בורגיבה** נאום במחנה פליטים בירדן, שבו גינה את הקריאות להשליך את ישראל לים וקרא להסכים לחלוקת הארץ ולקדם שיתוף פעולה יהודי-ערבי תמורת חזרת ישראל לגבולות החלוקה והסכמתה לחזרת פליטי 1948 לבתיהם. בתגובה חזר והצהיר ראש הממשלה לוי אשכול על העמדה המקובלת על ישראל: חתירה לשלום על בסיס הגבולות הקיימים וסירוב לקלוט מספר גדול של פליטים.

תפיסת הביטחון בשנים 1967-2024

תוצאות מלחמת ששת הימים הביאו לארבעה שינויים מרכזיים ביכולתה של ישראל להגן על עצמה. הראשון

הביטוי המובהק ביותר לתפיסה זו, אולי המובהק בתולדות ישראל, ניתן **בדיון שהתקיים ב־18 באפריל 1973**. הוא כונס בשל התרעות ממקורות מצוינים שלפיהן מצרים מתכוונת לצאת למלחמה באמצע מאי, וגולדה, דיין וגלילי העריכו במהלכו כי ישראל אכן מתגלגלת למלחמה גדולה. בשלב מסוים ציין גלילי כי "ישנה אפשרות גם להמנע מכל הפורענות הזאת [מלחמה], אם אנחנו מוכנים להיכנס לסדרת דיונים על יסוד החזרה לגבול הקודם". על פניו הוא העלה חלופה מדינית למלחמה. בפועל היה ברור לשלושתם כי אין טעם להיכנס לדיון בשאלת הבחירה בין שתי האופציות, כאשר העדפת מלחמה מוצלחת על פני הסדר נראתה מובנת מאליה. הנושא שהטריד אותם יותר היה כיצד להימנע מדיון בסוגיה זו בפורום הממשלה.

גם מגבלות כושר ההתרעה נחשפו בצורה ברורה בתקופה זו. אמ"ן נתן אומנם התרעה מלחמה ובמועד, כמה חודשים לפני פרוץ מלחמת ההתשה – הצלחה יחידה מסוגה לאורך כל תולדות הסכסוך – אך כשל לגמרי במתן התרעה על אפשרות של התערבות צבאית סובייטית במלחמה. הכישלון הביא את מדינת ישראל לפתחו של עימות חסר תקדים עם מעצמת־על, הגביל את חופש הפעולה של חיל האוויר ותרם משמעותית להחלטת מקבלי ההחלטות להסכים לסיום מלחמת ההתשה בתנאים שאותם סירבו לקבל בעבר (Adamsky & Bar-Joseph, 2006). על כישלון אמ"ן במתן התרעה ערב מלחמת יום הכיפורים אין צורך להכביר מילים, אבל הוא העיד כאלף עדים על כך שגם על מרכיב זה בתפיסת הביטחון לא ניתן לסמוך, דווקא בשנים שבהן יכולות האיסוף של קהילת המודיעין הגיעו לשיא חדש. ולבסוף, המציאות שבה צה"ל ישב בקווי ביטחון טובים בהרבה מבעבר הראתה גם את חולשת המרכיב השלישי בתפיסת הביטחון – מרכיב ההכרעה. צה"ל לא הכריע את המצרים במלחמת ההתשה, מלחמה סטטית ממושכת שבה לא התנסה מעולם, ובגלל ההפתעה עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים וחרף איכותו המצוינת הוא לא הצליח להגיע להכרעה גם במלחמה זו (קובר, 1995, עמ' 313–396).

שבע השנים בין מלחמת ששת הימים לתום מלחמת יום הכיפורים הפגינו בצורה חד־משמעית את המחיר הכבד הכרוך בתפיסה שלפיה המענה לאתגרי הביטחון הוא הישענות בלעדית על כוח צבאי ו"גבולות ביטחוניים". למרות עליונותו הברורה של צה"ל, בשנים אלה התרחש רצף העימותים הצבאיים האינטנסיבי ביותר בתולדות הסכסוך: מספר האבדות מפעולות איבה עלה מפחות מ־200 במהלך העשור השקט ביותר מ־4,000, תקציב הביטחון שעד יוני 1967 היה פחות מ־10 אחוזים מהתל"ג

למרות השינויים הטריטוריאליים שמלחמת ששת הימים הביאה בכנפיה, תפיסת הביטחון של ישראל המשיכה להישען ואף ביתר שאת על קודקודי ההתרעה, ההתרעה וההכרעה. אלה אומנם הוכיחו את תקפותם במהלך העשור שקדם למלחמה, אולם עתה החלו להתברר מגבלותיהם. אם מייד אחרי המלחמה נראה היה שהשילוב בין הניצחון המוחץ, אובדן הכוח הצבאי הערבי והאיום שישראל יכלה להציב עתה על נכסים אסטרטגיים מרכזיים במצרים, סוריה וירדן ירתיע יוזמה צבאית ערבית חדשה, המציאות הוכיחה שאין זה כך. הסירוב הערבי לקבל את המשך השליטה הישראלית בשטחים הכבושים הביא לנכונות בלתי מוכרת מהעבר לקרוא תיגר על ההרתעה הישראלית. בשלב הראשון התוצאה הייתה עימות ברמת עצימות נמוכה אך רצופה לאורך כל הגבולות, ובשלב השני, לאחר שיקום הצבא המצרי, עליית מדרגה ופתיחה במלחמת התשה אינטנסיבית לאורך תעלת סואץ. כושר ההרתעה של צה"ל הספיק אומנם למנוע יוזמה צבאית כוללת אך התקשה להביא לסיומו של עימות מוגבל, שמחירו נעשה יקר יותר ויותר. מגבלות כושר ההרתעה נעשו ברורות יותר באוקטובר 1973. שנה קודם לכן, בשיבה חשאית שבה הודיע סאדאת על החלטתו לצאת למלחמה למרות מאזן הכוחות שנטה נגד מצרים, הוא **הסביר באריכות** כי מדובר ב"אתגר קשה", אך "אללה יודע שאין לנו פתרון אחר". המשך המצב הקיים מבחינתו של סאדאת היה "שיתוק" ש"הפוך להיות חוסר יכולת לחלוטין, סופי. אנחנו לא נקבל זאת". בסיום דבריו קבע כי מבחן המלחמה יוכיח "אם אנחנו קיימים או שאיננו קיימים".

המדיניות הישראלית שקיבעה את ההחלטה המצרית הנואשת לצאת למלחמה שיקפה בצורה ברורה ביותר את ההיסמכות על כוח צבאי כמענה היחיד לבעיות הביטחון של ישראל. היא נקבעה בפורום "המטבח של גולדה" שבו היו חברים שר הביטחון משה דיין, הדוחף הראשי לאקטיביזם צבאי בתקופת כהונתו כרמטכ"ל, ישראל גלילי, יועצה הקרוב של ראש הממשלה וממובילי הקו הניצי של מפלגת העבודה, וגולדה מאיר עצמה, שנבחרה להחליף את שר החוץ שרת בשל עמדותיה הניציות, ואחרי שהחליפה אותו לא עשתה כל ניסיון לצקת לתוך תפיסת הביטחון תשומות מדיניות. שלושתם העריכו בצורה נכונה כי ההרתעה לא תעמוד בעומס שהטיל עליה המשך הסטטוס קוו עם מצרים, אבל במקום לנסות להקל את העומס, למשל באמצעות הסדר חלקי בתעלת סואץ, שהיה אפשרי ולא נשא סיכונים ביטחוניים רבים, הם העדיפו להשליך את יהבם על עליונות צה"ל. זו אומנם לא תמנע מלחמה אבל תביא לתבוסה מצרית ותנציח את הסטטוס קוו לכמה שנים נוספות.

הוכפל ואף יותר, מספר הפלוגות שהועסקו בפעילות מבצעית עלה משמונה לקרוב ל-70 (נדל, 2006, עמ' 170), ועול השירות הסדיר ושירות המילואים גבר בצורה ניכרת. לפחות על פי מדדים אלה, ישראל ב"גבולות ביטחון" ובשיא אונה הצבאי הייתה פחות בטוחה מאשר בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים, כאשר שטח הארץ זכה לכינוי "גבולות אושוויץ".

הלקח שלפיו ביטחון ישראל מותנה בנכונות הערבית לקבל את הסטטוס קוו לא פחות מאשר בעוצמת צה"ל לא נלמד, והמסקנה העיקרית שהוסקה ממלחמת יום הכיפורים הייתה "לעולם לא עוד". ביטוי אחד לכך היה הספקנות והחשדנות ביחס לערכם של הסדרים מדיניים כאמצעי לצמצום ממדי האיום, כפי שהופגן היטב במהלך המשא ומתן על הסכם הפרדה עם הסורים. המתיישרים בגולן – קבוצת לחץ מרכזית נגד הסכם, בשל החשש מחידוש האש – הבהירו כי יסכימו לנסיגת צה"ל אם "ההסכם יביא שקט לשנתיים", ושר הביטחון שמעון פרס העריך כי הוא יחזיק מעמד כשנה (גור, 1998, עמ' 45, 60). העובדה ששני הסכמי הפרדה, בתעלת סואץ ובגולן, החזיקו מעמד היטב במשך שנים לא שינתה את עמדת הספקנים גם לאחר מכן. המאבק שניהלה ממשלת רבין ביוזמת קיסניג'ר להשגת הסכם הפרדה שני בסיני, מאבק שהגיע לשיאו במשבר ישראלי-אמריקאי ובמדיניות ה"הערכה מחדש" של ממשל פורד, שיקף זאת היטב.

הביטוי המרכזי השני למדיניות "לעולם לא עוד" היה תהליך בניין הכוח האינטנסיבי של צה"ל מול שקיעת האיומים הצבאיים הערביים. רווחי הנפט פתחו אומנם אפיקי התעצמות חדשים בפני חלק ממדינות ערב, אך אלה לא היו מדינות העימות הישיר. לעומת זאת, הצבא המצרי לא עבר תהליך שיקום של ממש לאחר המלחמה, בין השאר בשל הנתק בין מצרים לברית המועצות, והצבא הסורי השתקם אך לא במערכות נשק חדשות. מצרים אותה בצורה ברורה על רצונה בסיום הסכסוך וגם חאפז אסד, מנהיג סוריה, הבהיר שהוא מוכן להסכם שלום פורמלי עם ישראל בתמורה לנסיגה מלאה מהגולן (מעוז, 1998, עמ' 110-112). אבל אמ"ן העריך הערכת יתר את האיומים הנשקפים למדינה וישראל השקיעה את כל משאביה בהתעצמות כמותית ואיכותית אדירה של צה"ל, על חשבון צרכים אחרים ותוך יצירת תהליכים שהובילו לאינפלציה קשה, לגירעון במאזן התשלומים, למשבר כלכלי ול"עשור האבוד" בכלכלת ישראל.

מי שהוביל את תהליך ההתעצמות הצבאית, הרמטכ"ל מרדכי גור, נאלץ בסופו של דבר להודות כי הוא היה מיותר במידה רבה. מסקנתו לאחר ביקור סאדאת

בירושלים ולאחר שראש אמ"ן הודה בפניו כי אמ"ן פיתח קונספציה מוטעית לגבי האיום המצרי הייתה ברורה: "חשבון הנפש האמיתי שאותו חייבים היינו לעשות – בהנחה שהניתוח שעשה האלוף גזית היה נכון – קשור לצדקת תביעותינו מהמדינה מאז 1974, לחזק את צה"ל, תוך השקעת תקציבי ענק והתחייבויות שונות כלפי ארצות הברית, שנבעו מהסיוע הצבאי והכלכלי שהעניקה לנו. וזאת כאשר המצרים נטשו סופית את אופציית המלחמה ופנו אל דרך השלום" (גור, 1998, עמ' 344).

דרך התנהלות הביטחונית של ישראל בשנים הבאות הראתה כי חשבון נפש של ממש לא התבצע, למעט חשבון הנפש האישי שעשו שר החוץ משה דיין ושר הביטחון עזר ויצמן. בעקבות מלחמת יום הכיפורים הם נטשו את התביעה ל"גבולות ביטחון" בסיני והטילו את כל כובד משקלם לטובת השגת הסכם השלום עם מצרים, בתמורה לנסיגה ישראלית לגבול הבינלאומי. ההסכם שהושג בדוחק, כך יש להזכיר, נחשב עד היום לאחד הנכסים האסטרטגיים החשובים ביותר לביטחון ישראל. הסכם השלום עם מצרים, פרוץ מלחמת איראן-עיראק, מלחמת המפרץ הראשונה וקריסת ברית המועצות הסירו מעל סדר היום, לפחות לכמה שנים, את אתגרי הביטחון היסודי ויצרו הזדמנות לשים קץ לסכסוך. קשה לדעת איך היה נראה המזרח התיכון וכיצד הייתה נראית מפת האיומים על ישראל אילו לא נגדע תהליך אוסלו עם רצח רבין, אילו לא הסתיימה ועידת קמפ דייוויד בשנת 2000 בכישלון ואילו הושג הסכם שלום עם סוריה – הסכם שנועד גם לעקר את חזבאללה מיכולותיו הצבאיות. המחיר שנגבה מישראל בשל המשך הסכסוך עם הפלסטינים ותהליך ההתעצמות של חזבאללה מצביע על כך שכישלונות אלה פגעו ביכולתה של מדינת ישראל להגן על עצמה יותר מאשר ירידה מרמת הגולן ופינוי רוב ההתנחלויות בגדה המערבית.

בשנת 2002 יצאה ערב הסעודית ביוזמת שלום כוללת שהפכה ליוזמת השלום של הליגה הערבית, ובמרכז נסיגה ישראלית מלאה מהשטחים שנכבשו ב-1967, הקמת מדינה פלסטינית עצמאית לצד ישראל וסיום מלא של הסכסוך, הכרת מדינות ערב בישראל ונרמול היחסים עימה. זה היה מתווה החלומות שאלין שאפו להגיע מעצבי תפיסת קיר הברזל כפתרון לבעיות הביטחון, אולם משהגיע הוא הלך לאבדון בנבכי הפוליטיקה הישראלית ולא נודע כי בא אל קרבה. גם בנוף ההחמאות של הסכסוך הישראלי-ערבי מאז 1967, ההתעלמות הנמשכת זה יותר מעשרים שנה מיוזמת השלום הערבית היא דפוס התנהגות שאין להבינו.

היענות ליוזמה במתכונת חדשה אומנם לא תיתן מענה מלא לאיומים הנשקפים מהציר הרדיקלי בהנהגת

שגיא (2011). הקמת הקבוצה 'מפקדים למען ביטחון ישראל', הרואה ב"הסדרים ביטחוניים-מדיניים עם העולם הערבי יחד עם קידום הסדר עם הפלסטינים על בסיס עיקרון 'שתי מדינות לשני עמים' **"יעד לאומי עליון"**, היא הביטוי הברור ביותר לעמדה הנוכחית של רוב בכירי מערכת הביטחון. מי שמנע מאז 2009 את קידומו של התהליך לקראת הסדר כולל לא היו אנשי צבא אלא פוליטיקאים המונעים משיקולים אידיאולוגיים ופארוכאליים ולא משיקולי ביטחון.

מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023 נתנה מכת מוות לתפיסה שגרסה כי די בעליונות צבאית להבטחת ביטחון ישראל. ההרתעה קרסה, ההרתעה כשלה, ההגנה נעלמה לשעות ארוכות וההכרעה מבוססת לבוא. אומנם הכישלון הנורא והמחיר הכבד ששולם היו תוצר של מכלול טעויות אנוש, אבל העובדה שבשתי מתקפות הפתע היחידות בתולדותיה שילמה ישראל מחיר כבד על דבקות בתפיסת ביטחון שלא עמדה במבחן היא אינדיקציה ברורה לכך שהמשך המדיניות הזו עלול לגבות מחיר לא פחות גבוה בעתיד. על כן הניסיון מלמד ששינוי המדיניות הוא מחויב המציאות, ויפה שעה אחת קודם.

אורי ברייטס (Ph.D. Stanford University, 1990) הוא פרופסור (אמריטוס) במחלקה ליחסים בינלאומיים בבית הספר למדע המדינה באוניברסיטת חיפה. תחומי התמחותו הם ביטחון לאומי, מודיעין, והסכסוך הישראלי-ערבי. בנושאים אלה הוא פרסם תשעה ספרים וכשמונים מאמרים ופרקים. ספרו **המלאך** על פרשת אשכנז מרואן, עובד לסרט של נטפליקס (2018) וספר נוסף, **הצופה שנרדם**, על הפתעת מלחמת יום הכיפורים ומקורותיה, היה הבסיס לדוקטורט 'שתיקת הצופרים' (טלעד, 2003). ספריו האחרונים הם **מתקפת פתע: מנהיגות ומודיעין במבחן העליון** (דביר, 2019); **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים** (דביר, 2021); **והתאוששות: צה"ל במבחן מלחמת יום הכיפורים** (דביר, 2023). ubarjoseph@gmail.com.

מקורות

איזנקוט, ג', וסיבני, ג' (2019). **קווים מנחים לתפיסת ביטחון ישראל**, מזכר 196. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <http://tinyurl.com/dyprvh3p>
אינדיק, מ' (2023). **בתחבולות תסיים מלחמה** [תרגום: נ' גרידינגר]. ידיעות ספרים.
אלרן, מ', סיבני, ג' ומיכאל, ק' (עורכים) (2016). **"אסטרטגיית צה"ל" בראי הביטחון הלאומי**. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <http://tinyurl.com/msvdcz4>
בילר, א' (1984), בן-גוריון ושרת – שתי תפישות של הסכסוך הישראלי-ערבי. בתוך ב' נויברגר (עורך), **דיפלומאטיה בצל עימות** (עמ' 189–206). האוניברסיטה הפתוחה.
בן-גוריון, ד' (1956) **מכתב אל שלמה צמח**, 9 אפריל 1956, אוסף פרטי.

איראן, אך אין ספק כי גלומים בה סיכויים טובים לצמצום האיומים, לרכישת בעלות ברית אזוריות ולמתן מענה יעיל לאתגרי הביטחון המתעצמים. חרף עמדתה האידיאולוגית הבלתי מתפשרת הדורשת את חיסול "המשטר הציוני", איראן הבהירה לסורים גם ב-1993 וגם ב-1999 שאינה מתנגדת לשיחות עם ישראל, וממילא גם לא להסדר ישראלי-סורי (שגיא, 2011, עמ' 191–192). איראן גם חברה בארגון המדינות האסלאמיות המביע **תמיכה עקבית** בתוכנית השלום של הליגה הערבית ובפתרון שתי המדינות. סביר על כן שנכונות ישראלית להתקדם למתווה מדיני על בסיס הצעת השלום הערבית תעמיד את ההנהגה האיראנית במצב לא נוח ותקשה עליה להתנגד למהלכים המקובלים על הרשות הפלסטינית. זאת ועוד, פתיחת תהליך מדיני רחב שיחזק את היציבות האזורית "עשויה לצמצם את השפעת הציר הפרו-איראני ולערער את מעמדה האזורי של איראן". מעבר לכך, היענות ליוזמת השלום הערבית תחזק את ציר המדינות הסוניות המתונות ואת שיתוף הפעולה הביטחוני ביניהן לבין ישראל. לכך עשויות להיות השלכות ברורות גם על יכולתה של ישראל להשיג חופש פעולה צבאי במרחבים הסמוכים לאיראן. ייתכן כי דווקא השגת "בסיס מצור קדמיים" כאלה ויצירת איום ישראלי על איראן גופא, שיגבירו את המצוקה הצבאית האיראנית, יביאו את טהראן לנכונות לפתוח בהידברות ישירה עם ישראל, תחילה במטרה לצמצם את הסיכון של פרוץ עימות בטעות, ואחר כך גם בנושאים אחרים (חימיניס, 2023).

סיכום

לאור היתרונות הביטחוניים הגלומים בהיענות ליוזמת השלום הערבית ברור כי ההתעלמות הנמשכת מהאופציה לסיים את הסכסוך בתנאים סבירים משקפת יותר את התהליכים הפוליטיים שעברה החברה הישראלית בעשורים האחרונים ופחות שיקולי ביטחון של ממש. זאת כי מזה כמה עשורים וכמעט מבלי משים, תפיסת הביטחון עברה תהליך שינוי משמעותי המקרב אותה לאסכולת האקטיביזם המדיני מבית מדרשו של משה שרת. כאן בולט במיוחד חלקם של אנשי הצבא. בתום מלחמת יום הכיפורים היו אנשי הצבא "הגיבורים הנשכחים של המשא ומתן [...] שנתנו לקסיסינג'ר את הרעיונות ואת ההסדרים הביטחוניים שעמדו בבסיסן של פריצות הדרך שהוא הצליח לחולל" (אינדיק, 2023 עמ' 390). בשנות ה-90 אלה היו גנרלים כמו אמנון ליפקין-שחק ואורי שגיא שהכשירו את הקרקע למהלכים נועזים מול הסורים, ובסופו של דבר דווקא שיקולים פוליטיים היו אלה שהקפידו את השלמת התהליך (רבינוביץ 1998;

- בן-ישראל, י' (2013). **תפיסת הביטחון של ישראל**. האוניברסיטה המשודרת.
- בר-און, מ' (2017). **כשהצבא החליף מדיו**. יד יצחק בן-צבי.
- בר-זוהר, מ' (1978). **בן-גוריון**. עם עובד.
- גור, מ' (1998). **ראש המטה הכללי**. מערכות.
- הרכבי, י' (1968). **עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב**. דביר.
- ולד, ע' (1990). **קללת הכלים השבורים**. שוקן.
- חימיניס, א' (2023). **מלנכוליה צבאית – על עלייתה ודעיכתה של האסטרטגיה הצבאית של ישראל להתמודדות עם איראן**. **בין הקטבים**, 39, 80-95. <http://tinyurl.com/4rrbzwb>
- טל, י' (1996). **בטחון ישראל: מעטים מול רבים**. דביר.
- יניב, א' (1994). **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**. הקיבוץ המאוחד, ספריית פועלים.
- לויטה, א' (1989). **הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה**. הקיבוץ המאוחד והמרכז למחקרים אסטרטגיים.
- מעוז, מ' (1988). **אסד: הספינקס של דמשק** [תרגום: ע' קופליץ]. דביר.
- נדל, ח' (2006). **בין שתי המלחמות (1967-1973)**. מערכות.
- ערד, ע' ובן-הר, ל' (2016). **המל"ל: המאבק להקמתה של "המועצה לביטחון לאומי" וביסוסה בצמרת**. כינרת זמורה-ביתן.
- פדהצור, ר' (1996). **ניצחון המבוכה: מדיניות ממשלת אשכול בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים**. מכון ישראל גלילי, יד טבנקין, ביתן.
- פרייליך, ד' (2019). **תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: אסטרטגיה חדשה לעידן של תמורות** [תרגום ועריכה: א' אידן]. מודן.
- קובר, א' (1995). **הכרעה: הכרעה צבאית במלחמות ישראל 1948-1982**. מערכות.
- רבינוביץ, א' (1998). **סף השלום: ישראל וסוריה 1992-1996**. ידיעות אחרונות.
- שגב, ת' (2018). **מדינה בכל מחיר – סיפור חייו של דוד בן-גוריון**. כתר.
- שגיא, א' (2011). **היד שקפאה: מדוע ישראל חוששת משלום עם סוריה יותר ממלחמה איתה**. ידיעות אחרונות.
- שלום, ד' (1998). **התמודדות ההנהגה בישראל עם הנוסחה "שטחים תמורת שלום" בשנות החמישים**. בתוך א' שפירא (עורכת), **עצמאות, 50 השנים הראשונות** (עמ' 297-320). מרכז שזר.
- שלח, ע' (2003). **המגש והכסף: מדוע דרושה מהפכה בצה"ל**, כנרת, זמורה-ביתן.
- שלח, ע' (2015). **האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל**. ידיעות ספרים.
- Adamsky D., & Bar-Joseph, U. (2006). 'The Russians are not coming': Israel's intelligence failure and the Soviet military intervention in the 'War of Attrition' in 1970. *Intelligence and National Security*, 21(1), 1-25. <https://doi.org/10.1080/02684520600568238>
- Maoz, Z. (2006). *Defending the Holy Land: A critical analysis of Israel's security & foreign policy*. University of Michigan Press.
- Van Creveld, M. (2002). *The sword and the olive: A critical history of the Israeli Defense Force*. Public Affairs.